

MÛSÂ CÂRULLAH'IN EĞİTİM ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ: "TÂRİHU'L-KUR'ÂN VE'L-MESÂHİF" ADLI ESERİ BAĞLAMINDA

Mûsâ Cârullah's Thoughts on Education:
in the Context of His Work "Târîhu'l-Kur'ân Ve'l-Mesâhîf"

Dr. Mustafa ŞENTÜRK*

ÖZ

Genel olarak bireylere kendi iradeleriyle istenen davranışların kazandırılması şeklinde tanımlanan eğitim ile ekonomik ve siyâsî ilerleme veya gerileme kavramları arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Başka bir deyişle eğitim, toplumların ilerlemelerinin ya da geri kalmalarının başlangıçta sebebi sonraları ise sonucudur. Bu yaklaşıma göre 18. yy.dan itibaren Osmanlı Devleti'nin (1299-1923) şahsında İslâm medeniyetinin en önemli gerileme nedenlerinden biri olarak eğitim sisteminin bozulması, kalkınma yolundaki ilk çare olarak da eğitim sisteminin ıslahı gösterilmiştir. Küresel ölçekli çalkantıların cereyan ettiği ve İslâm medeniyetinin yenilgisini ilan ettiği bir dönemde yaşamış olan Mûsâ Cârullah (1875-1949) böyle düşünen mütefekkirlerdendir. Cârullah'ın eğitim ile ilgili görüşlerini serdettiği eserlerinden biri de *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf*'tir. Makalemiz, Cârullah'ın adı geçen eserindeki eğitim üzerine görüşlerini incelemek amacıyla taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Mûsâ Cârullah Bigiyef, Eğitim, Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf.

ABSTRACT

There is a dialectic relation between the concepts of the economic/political development or recession and the education which is generally described as obtaining desired behaviors to individuals by their own will. In another words, education, at the beginning is the reason of development and recession and at the end it is result of them. According to this approach, since eighteenth century, education system has been pointed as the one of the most fundamental reasons of the declining of the Ottoman Empire (1299-1923) in private and Islamic Civilization at large; in the same time, education reforms were pointed as the primary remedy for the reconstruction. Mûsâ Cârullah (1875-1949) was one of the thinkers who lived in this era in which the global fluctuations occurred and Islamic Civilization declared its defeat. *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* is one of Cârullah's books in which he explains his ideas about the education reforms. Our study aims to critically examine Carullah's opinions in his work mentioned above.

Key Words: Mûsâ Cârullah Bigiyef, Education, Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf.

Giriş

Mûsâ Cârullah (1875-1949), Buhara, İstanbul, Mısır, Hicaz, Hindistan ve Şam gibi İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinde islâmî ilimleri tahsil etmiş, daha sonra çeyrek asır kadar dönemin modern bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Petersburg'da yaşamıştır. Bu sebeple Cârullah'ın hem islâmî ilimlere vâkıf bir ilim adamı hem de modern düşünce hareketlerine âşina bir mütefekkir olduğu söylenebilir (Görmez 1994: 54-55; Ayrıntılı bilgi için bkz. Balaban 1953: 173-178; Keskiöglü 1964: 63-73).

Seyahatleri esnasında gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklığı yaşayan (Cârullah 1907: 2; : Cârullah ty: 12) Cârullah, islâmî ilimlerde ezber ve taklitle

* Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi (msenturk@bayburt.edu.tr)

dayalı eğitim sistemine karşı *ıslah* ve *tecdit* fikirlerinden etkilenmiştir. Cârullah'a göre Müslümanların en önemli meselesi toplumsal, ekonomik ve siyasî problemlerini halletmeleridir. Bunun için yapılması gereken ilk şey medreselerin ıslahıdır (Kanlıdere 2006: 214).

Ülfet, *Tilmîz*, *el-İslâh*, ve *el-Asru'l-Cedîd* gibi yenilikçi gazete ve dergilerde, Rusya Müslümanlarının siyasî faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yazan Cârullah, yenilikçi bir düşünce adamı sayılmakla beraber, İslâm'ın reforma ihtiyacı olduğu iddialarını reddetmiştir (Cârullah 2011: 15; Öz 2007: 46-47).

İctihâdın dondurulmasının, tefekkür tembelliğinin ve taklitçi düşüncenin yaygınlaşmasının, İslâm dünyasını geri bırakan ana nedenler olduğunu, bunun da temelinde bozuk eğitim sisteminin bulunduğunu ifade eden (Kanlıdere 2006: 214-215; Kuzu 2005: 78) Cârullah, sosyal hayattan kopuk olan ve öğretim programında pozitif bilimlere yer vermeyen eğitim anlayışını eleştirmiş; bir yandan medreselerin ıslahını kabul etmeyen *Kadîmciler*'e, diğer yandan medreselerde sadece modern bilimlerin okutulmasını savunan bir kısım *Cedîdciler*'e karşı çıkmıştır.

Bilindiği gibi, aralarında Cârullah'ın da bulunduğu ve Abdünnasır Kursavi (1734-1834), Şehabettin Mercani (1818-1889), İsmail Gaspıralı (1851-1914) ve Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) gibi fikir adamlarından oluşan *ceditçiler*, "altın çağın" yeniden inşâsından ziyâde günü ve geleceği esas alan yenilikçi bir akımdır. Ceditçiler, taklitle karşı çıkmışlar ve doğrudan Kur'ân ve Sünnet'ten yararlanıp ictihâdı aktif hale getirerek; medreselerin skolastik düşünce ve kitaplardan arındırılmasını ve buralarda seküler bilimler ile kitapların okutulması ve böylece eğitim kurumlarının batılılaşması gerektiğini savunmuşlardır. Ceditçilere karşı çıkan ve başını Veli Hüseyinov ve Abdürrezzak İbrahimov gibi mollaların çektiği *kadîmciler* ise mevcut durumun değişmesini, toplumun değerlerinden uzaklaşması olarak telakki etmişlerdir. Medreselerin Rus okulları model alınarak -örneğin sıra konulması ve fen bilimlerinin okutulması gibi yeniliklerle- modernize edilmesini, "Ruslaşma" olarak değerlendirmişler ve mevcudun korunması gerektiğini savunmuşlardır (Bodur 2007: 565-567; Maraş 2007: 569-579; Güngör 2008: 129-134; 135-139).

1. Mûsâ Cârullah'ın *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhıf*'inde Eğitim Üzerine Düşünceleri

Mûsâ Cârullah'ın Mısır'da henüz talebe iken hazırladığı, ancak memleketine dönünce bastırabildiği (Görmez 1994: 23-24, 71) "*Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhıf*" adlı eseri, bir sayfalık giriş yazısı hariç 37 sayfadan oluşan bir risâledir. Çalışmamızda esas aldığımız baskısı, 1905 yılında Petersburg'ta yapılmıştır. Yayınevi tarafından yazıldığını düşündüğümüz bir sayfalık giriş yazısında risâlenin,

Kur'ân ve mushaf lar tarihi, Kur'ân'ın i'câzı ve sahabe mushaf ları hakkında bilgiler içereceği belirtilmektedir (Cârullah 1905: 1)'.¹

Bu eserin baş larında Cârullah, eğitim sistemi ve ıslahı hakkındaki görüşlerini yazmıştır. Ülkemizde Cârullah üzerine yapılan çalış malarda eğitim hakkındaki görüşlerine yer veren çeşitli araştırmalar mevcuttur. Ancak görebildiğimiz kadarıyla, müstakil olarak onun eğitim ile ilgili görüşlerini konu edinen sadece bir çalışma mevcuttur (Doğan 2002: 129-144) ve söz konusu bu çalışmada Cârullah'ın incelediğimiz bu risâlesine sadece bir atıf bulunmaktadır. Oysa Cârullah'ın bu eseri, eğitim açısından yakından incelenmeyi hak etmektedir. Çalışmamız bu boşluğu doldurmak amacını taşımaktadır. Cârullah'ın bu risâle bağ lamındaki görüşleri, onun eğitim sistemine dönük *eleştirileri* ve eğitimin ıslahına dâir *önerileri* olmak üzere, iki ana başlık halinde ele alınacak ve bu görüşler günümüz eğitim anlayışı açısından değerlendirilecektir.

1. 1. Cârullah'ın Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri

Mûsa Cârullah, “doğa (kevnî) bilimleri ile canlılar biliminden (Biyoloji) zühd ve verâ' gibi -sözde dinî- gerekçelerle yüz çevirince, din de zayıfladı ve sadece görüntüsü kaldı” diyerek; en önemli meselenin mektep ve medreselerimiz ile eğitim iş lerimizdeki sistem eksikliği olduğunu ve bu durumun çocuklarımızın terbiyesinin bozulmasına ve eğitim iş lerini ehil olmayan kimselerin yürütmesine yol açtığını söyler. “Zannediyorum bizden öncekilerin bulunduğu saadet tahtından bugünkü kötü hale düşüşümüzün sebebi budur” (Cârullah 1905: 1-2) diyerek; İslâm dünyasının ana sorununu da, bu sorunun çözümünü de eğitimde görür.

Ona göre kendi dönemindeki Müslümanların iki zorunlu ihtiyacı vardır: Biri medenî dünyanın bütün sosyal ve fen bilimlerini, teknolojisini ve sanatını almak; diğ eri ise İslâm'ın edebî ve dinî ilimlerini iyi öğretmektir (Cârullah 1997: 38). Cârullah'ın dikkat çektiği bu sorun, günümüz uygulamasında *ilk ve ortaöğretim aşamasında* temel düzeyde bütün bilimler, *lisans öğretimi aşamasında* ise uzmanlaşmanın zorunlu bir sonucu olarak, sadece ilgili alanların öğretimi ile çözüme kavuşturulmuş görünmektedir.

Yine yaşadığı dönemde ve coğrafyada kadının durumundan hoşnut olmayan Cârullah'a göre, Müslümanlar için bir başka zorunluluk kız çocuklarının eğitimidir. Ona göre aile büyükleri ve ümmetin rehberlerinin bu konuya gereken önemi vermeleri gerekir. Çünkü cehalet ve zaruretten bütün insanlar ama özellikle de kadınlar olumsuz etkilenmektedir (Cârullah 1997: 67-68; Öz 2007: 101 vd.). Ülkemizde gerek Milli Eğitim Bakanlığı ve gerekse özel şirketler tarafından

¹ Bu risâlenin sayfa numaraları basılmamış olup, bizim dipnotlarda vereceğimiz sayfa numaraları müellifin giriş sayfasını birinci sayfa kabul ederek, buradan itibaren sayıldığında geçerli olan numaralar olacaktır (Yazarın notu).

kız çocuklarının okumaları için başlatılan kampanyalar² düşünüldüğünde; Cârullah'ın kendi döneminde dile getirdiği bu sorunun, hâlâ tam olarak çözülemediği ve İslâm dünyasının ana problemlerinden biri olmaya devam ettiği söylenilebilir.

Medreselerde yürütülen öğretim programlarını eleştiren Cârullah'a göre, buralarda eğitim düzeyi düşük olup kötü bir program uygulanmakta; biraz Nahiv ve Fıkıh, yanı sıra Usûl'ün ihtilâflı konuları, Kelâm ilminin birçok safasası ve boş felsefi meseleler öğretilmektedir. Onlarca sene medresede öğrenim gören talebe, -kendisini yetiştirmek bir tarafa- akli ve ahlâkı bozulmuş bir halde mezun olmaktadır (Cârullah 1905: 6).

Cârullah, talebenin medreseden her şeyi öğrendiği zehâbıyla mezun olduğunu, halbuki din dilinden hiçbir şey anlamadığını, dinin, şeriatın ve fıkım gerçek manasını kavrayamadığını, Hz. Peygamber'in (sas) hadislerinin çok azını duyduğunu, duyduklarının çoğunun da mevzû olduğunu söyler. Talebenin, Kur'ân'ın manasını sadece dilini anlayabildiği oranda bilebildiğini, ancak Kur'ân ilimlerinden hiçbir şey bilmediğini; öte yandan tabiat ve matematik bilimlerini de öğrenemediğini belirtir (Cârullah 1905: 6-7).

Öğrencinin okuldan hüsran ile ayrıldığını, ilmî ve edebî olgunluğa ulaşamadığını, ancak ve ancak fitrî zekâsından bir şey kalmışsa bir mütalâya girişebildiğini, çünkü bin kez de tekrar edilse, ibareden manayı çıkarmaya muktedir olmadığını söyler.

"Bütün bunları söylüyorum ve medreselerimizin ve orada bulunanların durumunu bilen hiç kimsenin beni eleştireceğini ya da söylediklerimden dolayı bana aşırı kızacağına zannetmiyorum" (Cârullah 1905: 7) diyerek, çağını görüşlerine şâhit tutar.

Cârullah'ın eleştirilerinden eğitim-öğretim işlerini yürüten yetkililer de nasibini almıştır. Cârullah, talim ve tedris işlerini yürüten söz konusu yetkilileri medreselerle ilgili kararlarından dolayı eleştirir. Çünkü ona göre bu kararlar, üstün güçlerimizi öldürmekte, bizi geliştirmekten, çalışma kararlılığından ve ilmî meseleler ile varlık mucizelerini tefekkür etmekten alıkoymaktadır. Bu duruma geçmişte uygulanan "sonuç" değerlendirme yönteminin yol açtığı, günümüzde "yapılandırmacı öğrenme kuramı" çerçevesinde uygulanan "süreç" temelli bir değerlendirmenin ise hem öğrencileri daha aktif hâle getirdiği hem de öğretmen ve idarecilere daha çok sorumluluk yüklediği söylenilebilir.

Talebenin onlarca sene medreselerde tahammül edilemeyecek zorluk ve yorgunluk azabı içinde, dininde kemâle ermeyi talep ederek, hayatından memnun, Allah'ın ve rasûlünün rızasını kazanmaya çalışarak kaldığını, ancak zamanın

* Örneğin MEB'in "Haydi Kızlar Okula" (<http://haydikizlarokula.meb.gov.tr/> 05.01.2012) ve "Ana-Kız Okuldayız" (<http://www.anakizokuldayiz.com/index.asp> 05.01.2012) ile özel bir şirketin "Kardelenler" kampanyaları (<http://www.turkcell.com.tr/site/tr/turkcellhakkinda/Sayfalar/sosyal-sorumluluk/egitim/kardelenler/kardelenler.aspx> 05.01.2012).

medreselerinde hazırbulunuşluk düzeyi yüksek bu öğrencilere bile öğrenme az-minin kazandırılmadığını belirtir (Cârullah 1905: 7)³.

Cârullah, geçmiş âlimlere saygı gösterip haklarının verilmesi gerektiğini, onların referans alınabileceklerini, ancak referans alınmalarının olmazsa olmaz bir zorunluluk olmadığını söyler. Taklidin insanı körleştirebileceğini ve düşünceyi donduracağını belirten Cârullah, dinin taklitçi yaklaşım ve evhâm belâsından temizlenerek maslahat ve delillerine dayanarak çalışılması gerektiğini ifade eder (Cârullah 1905: 10). Çünkü ona göre taklit, ümmetin başına gelen en büyük belâdır (Cârullah 1975: 26, 30, 33).

Ona göre medreselerimizden çıkan çocuklarımızın çoğu, hayat mesleklerinden birine yönelememekte; ya bir câmiye veya medreseye imam ya da müderris olarak atanmak dışında yaşama yolunu bulamamaktadırlar. Talebeler medreseden kafaları varlık ilimlerinin ilk basamak bilgilerinden ve din ilimlerinden boş bir şekilde mezun olmakta ve rızıklarını insanların bağısladığı mallarda arayarak, onur kırıcı bir şekilde buna tevessül etmektedirler. Cârullah, “bu duruma ne gayret-i dîniyye ne şefkat-i islâmiyye ne de muhabbet-i milliye râzî olur” der.

Mûsâ Cârullah'a göre din eğitimi veren medreselerimizde Kur'ân ve ilimlerinin, Hz. Peygamber'in (sas) hadis ve düsturlarının tam olarak öğretilmemesi; dininin hakikatlerinin kitap ciltleri arasında bırakılıp sofistike kelâm tartışmaları ile Yunan felsefesi arasında boğulup kalınması, ümmetin günahı ve utanç kaynağıdır.

Cârullah, Müslümanların, kendileri dışındaki insanların ürettiği bilgiden ve öncekilerin birikiminden faydalanmalarının önünde hiçbir engel olmadığını; zira bu birikimin, talep eden ve mutluluğu arzulayan herkes için sunulduğunu söyler (Cârullah 1905: 8). Cârullah, bu noktada bize Hz. Peygamber'e (sas) dayandırılan “ilim Çin'de bile olsa alınız” (Beyhakî 2003: 193 hadis nu. 1543) hadisini hatırlatarak, bilginin ve bilimin evrenselliğini vurgulamış olur.

Cârullah'ın eğitim sistemine dönük eleştirilerini medrese müfredâtından fen bilimlerinin çıkarılması, buralarda ehil olmayan kimselerin ders vermeye başlaması, medreselerin sağlıklı bir din eğitimi verememesi, medreselerle ilgili karar alan yetkililer, öğrencileri teorik meselelerle meşgul eden, hayatın gerçeklerinden uzak eğitim sistemi, meslek eğitiminin sistematik olarak verilememesi, İslâm dünyası dışında üretilen bilgiden bîhaber olunması şeklinde özetlemek mümkündür.

3. 20. yy.'ın başlarında medrese öğrencilerinin medrese eğitim sisteminden ve hocalarından şikayetlerine örnek olarak bkz. Atay, Hüseyin. “1914'te Medrese Düzeni”. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 5 (1982): 26-31.

1. 2. Cârullah'ın Eğitim Sisteminin İslahına Yönelik Önerileri

1. 2. 1. Eğitim-Öğretimde Maslahatların Belirlenmesi

Cârullah, dinin dünya ve âhiret maslahatlarını temin için geldiğini, bu nedenle dünya ve âhiret mutluluğu için bu maslahatların ikame edilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca Allah'ın kullarına güç yetiremeyecekleri veya bozgunculuğa yol açacak bir sorumluluk yüklemeyeceğini belirtir (Cârullah 1905: 2). Böylelikle eğitimin bu esaslar üzerine bina edilmesi, bir başka ifadeyle dünyevî ve uhrevî maslahatlara dayanması ve kişiyi ifsâd değil ıslah edecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgular.

Öte yandan Allah'ın insanları hiçbir şey bilmez şekilde ve fakat kendilerine duyu organları ve akıl verilmek sûretiyle öğrenme kabiliyeti ile yarattığını belirten Nahl 16/78. ayeti delil getirerek; kulların çeşitli eğilim ve yeteneklerle yaratıldığını, kiminin ilme, kiminin siyâset ve yönetime, kiminin de sanata meyilli olduğunu söyler. Yine Zuhruf 43/32. ayete dayanarak, insanların birbirlerine ihtiyaç duyacak şekilde farklı meziyet ve özelliklerde yaratılmalarının hayat nizâmının gereği olduğunu ve bu durumun insanların maslahatına olduğunu söyler. Toplumun faydası için bu maslahatların dikkate alınıp eğitimin bunu karşılayacak şekilde oluşturulması gerektiğini belirtir. Buna göre eğitim açısından ilgili maslahatın, insanlara kendileri için faydalı ve zararlı olanı ayırt edebilecekleri bilgilerin öğrenilmesi ve öğretilmesi olduğunu söyler.

Cârullah, insanların ilme yönelmelerinin bazen yeni doğan bebeğin annesini emmesi gibi ilham ile ve kendiliğinden, bazen de eğitim ve yönlendirme ile olduğunu ve eğitimde maslahatlar belirlenirken kaltsal ve toplumsal bu faktörlerin dikkate alınması gerektiğini belirtir (Cârullah 1905: 2-3).

Görüldüğü gibi Cârullah burada bize iki önemli eğitim ilkesini hatırlatmaktadır. Buna göre eğitim hedefleri belirlenirken ve eğitim kurumları düzenlenirken; bir taraftan bireysel eğilim ve yeteneklerin, diğer taraftan toplumsal ihtiyaçların dikkate alınması gerekmektedir. Böylelikle öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve yetenekleri göz önünde bulundurularak, eğitimleri küçük yaşlardan itibaren ilgili rehber öğretmenlerin gözetiminde sürdürülebilecektir. Bireyler bir yandan kendini gerçekleştirilmeye dönük ilgilerine yöneltilerek, çeşitli yöntem ve tekniklerle geliştirilecek, diğer yandan süreç ders öğretim programlarının oluşturulması aşamasından başlamak üzere, toplumun bireyden beklentileri ve toplumun ihtiyaçları belirlenerek işletilebilecektir.

1. 2. 2. Eğitim-Öğretimde Aşamalar

Mûsâ Cârullah'a göre çocuğun eğitiminde üç aşama vardır. *İlk aşamada* çocuklara okuma-yazma ve iman konuları gibi temel bilgilerinin öğretilmesi gerekir. Sonra gerekli olan *dil, matematik bilimlerinden Hesap, Cebir, Hendese,*

tabiat bilimi, Kimya, Fizik, yeterli dinî ve edebî bilgiler, Tarih, ilk çağ tarihi ve Coğrafya ilimleri öğretilmelidir. Böylece ona göre çocuğun rüşdü tamam olur ve akli kemâle erer.

Cârullah, bütün bunların eğitim usullerine göre seneler içinde gerçekleşebileceğini, süreç içerisinde çocuğun fitratı üzere gelişeceğini ve çocuk fitratına göre kendisini ilim dallarından birinde gösterinceye kadar derslerin devam edeceğini söyler. Böylece çocuk yüksek ilimleri öğrenebilecek seviyeye gelir.

Ona göre *ikinci aşamada* çocuğa sanat ve *üçüncü aşamada* ise siyâset ilmi öğretilir (Cârullah 1905: 4).

Cârullah'ın çocuğun eğitiminde ön gördüğü *üç aşamamın*, kendi döneminde yeni yeni gelişmeye başlayan çocuğun "gelişim dönemleri" ve "öğrenme kuramları" (Binbaşoğlu 1998: 98-119) açısından karşılaştırma yapılabilecek durumda olmadığı, çünkü hem söz konusu kuramların belirttiğimiz gibi yeni geliştirilmekte olduğu hem de Cârullah'ın sonuçta bir eğitim uzmanı sıfatını taşımadığı, dolayısıyla söz konusu görüşlerinin tartışılabilir olduğu söylenilebilir.

1. 2. 3. Eğitim-Öğretimde İlgi ve Yeteneklerin Dikkate Alınması

Eğitimi Allah'ın insana doğuştan vermiş olduğu kabiliyetlerinin keşfedilip bunların geliştirilmesi olarak tanımlayan (Cârullah 2011: 57; Doğan 2002: 129) Cârullah'a göre, yukarıda aktardığımız eğitim aşamalarını tamamlayan çocuğun kendisini hazır gördüğü konularda ilgileri oluşur ve çocuk eğilimi olan alana yönelir. Böylece kendi yolunu bulana ve akranları arasında üstün olduğu alanlarda tebâruz edene kadar bunlara önem vermeye devam eder. Daha sonra uzman ile baş başa kalır ve fitrî niteliklerine göre kendisine uygun bir alanda gerekli bilgileri elde edip uzmanlaşmaya kadar çalışır.

Cârullah, eğitimden beklenen sonucun ve faydanın bu şekilde alınabileceğini belirttiikten sonra bunu örneklendirir: Ona göre anlayışı ve kavrayışı iyi, zekî bir talebe yönlendirildiği Fıkıh, Siyaset, Tarih gibi zor ve kapalı ilimlerde bu şekilde yetiştirilebilir. Öte yandan eğitimden sorumlu bakan ve görevlilerin, -kendi tabiriyle- "böyle kıymetlere" dikkat etmesi gerektiğini ve zımnen onların özel eğitime tâbi tutulmaları gerektiğini ifade eder. Günümüzde üst düzey düşünme becerileri yüksek olan ve üst düzey düşünebilen öğrencilerin "Bilim Sanat Merkezleri" gibi kurum ve kuruluşlarca desteklenerek, özel eğitim almaları yolunda teşvik ve gelişimi düşünüldüğünde; Cârullah'ın ilgili görüşlerinin dikkate alınabilir nitelikte olduğu söylenilebilir.

Ona göre çocuğun eğilimini ve kapasitesini dikkate almayan öğretmen başarılı, çocuğun kabiliyetlerine uygun olmayan eğitim de verimli olamaz. En başta ailesinin bunu dikkate alması ve çocuğu fitratı doğrultusunda yönlendirmesi gerekir. Bu şekilde kabiliyetine uygun alana yönlendirilirse, çocuğun ilerleme

kaydedebileceğini, cesaret kazanıp işleri çekip çevirme kabiliyetinin inkişâf edebileceğini belirtir.

Genelde işleri, özelde de eğitimi çocukların yetenek ve ilgileri doğrultusunda düzenlemenin her toplum için farz-ı kifâye olduğunu ifade eden Cârullah, bunu başarabilen toplumların yeterli seviyeye gelip ilerleyebileceğini ve en uzak amaçlarına dahi ulaşabileceklerini söyler. Böylece ona göre dinde yeni yorumlar ve icihadlar oluşabilecek, ümmet yönetim ve imar gibi problemlerini çözerek dünya ve âhiret işlerini halledebilecektir (Cârullah 1905: 4-5). Çünkü ona göre ümmet Hz. Peygamber'in (sas) faziletini ve kâmil özelliklerini taşır. Bu sebeple ümmetin icihad ile kanun koyuculuk vasfı söz konusudur ve ümmet, fertleri ve müctehitleri ile bunu yapabilir (Cârullah 1917: 14-16). Buna göre öncelikle eğitim ve din kurumlarında icihad yapılmalıdır (Kanlıdere 2005: 190-191; Kuzu 2005: 2).

1. 2. 4. Eğitim-Öğretimin Toplumsal İhtiyaçlara Göre Yapılandırılması

İnsanların toplumsal hayattaki ihtiyaçlarının ilmî, dinî, sınıî ve ticarî konular etrafında cereyân ettiğini hatırlatan Cârullah, eğitimin bu ihtiyaçlara göre yeniden yapılandırılması gerektiğini savunur.

Önerdiği yapılanmayı bugünkü ifadeyle *ilköğretim*, *ortaöğretim* ve *yükseköğretim* şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre *ilköğretim*, ilk mektepler (anaokulu), mektepler (ilkokul) ve rüşdiyelerden (ortaokul) oluşmalıdır. *Ortaöğretim*, meslek eğitimine göre ve dinî, ilmî, sınıî ve ticarî idâdilerden (lise) oluşmalıdır. Eğitimin son aşaması *yükseköğretimde* ise genel, dinî ve hayâtî değerleri ayakta tutabilen ilim ve eylem adamları yetiştiren son mektepler (üniversiteler) bulunmalıdır.

Öyle görülüyor ki Mûsâ Cârullah, Osmanlı Devleti döneminde Fransa'nın etkisiyle hazırlanan *1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nde önerilen yapılanmayı benimsemektedir. Zira bilindiği gibi bu nizamnâme ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere, günümüzde de uygulanmakta olan modern eğitim sistemini öngörmektedir (Akyüz 1991: 390. Adı geçen nizamnâme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altın 2008: 271-283).

Cârullah, ümmetin eğitim kurumlarını önerdiği bu modele göre yeniden yapılandırılması gerektiğini savunur (Cârullah 1905: 6).

1. 2. 5. Din Eğitimi ve Müfredatının Islahı

Mûsâ Cârullah, medreselerde okutulan derslerin dinî ilimler formasyonu kazandırmaktan uzak olduğunu, Kelâm ve Mantık konularının öne çıkartılarak; Kur'ân'ın sosyal yönünün ihmal edildiğini ileri sürmüş ve Hadis, Tefsîr, Tarih, Tabii İlimler, Matematik gibi derslerin medreselerde okutulmasının gerekli olduğunu söylemiştir (Kanlıdere 2006: 215).

Mûsâ Cârullah'a göre mutluluğa ulaşmak için selefî örnek almalı ve onlar gibi hayattan hareket ederek, medreseleri ıslah edip arındırmalıyız. Dinî medreselerde Kur'ân ve ilimlerinin, Hz. Peygamber'in (sas) hadis ve öğretilerinin öğretilmesi ve bu yolla çocuklarımızın kalplerine İslâm'ın ruhunun yerleştirilmesi gerekir (Cârullah 1905: 8).

Cârullah, böylece zayıf akılların uydurduğu hurâfe ve bid'atlere bulaşmadan, doğru dinî bilgileri elde edebileceğimizi ve yolumuzda engel kalmayacağımızı, dinî ve medenî saadet içinde iyi bir hayat yaşayabileceğimizi ifade eder.

Ona göre, döneminde ümmetin yapması gereken en önemli şey, eğitim ve öğretimi savunan hareket tarzına dayanarak, ölüm uykusundan uyanmasıdır. Cârullah, cehalet ve atâlet esaretinden ancak bu şekilde kurtulunabileceğini belirtir ve bunu şu sözlerle anlatır: "Bizi câhilliğin esaretinden ancak talim-terbiye kurtarabilir, talim-terbiye de mektep ve medreseler aracılığıyla yapılır" (Cârullah 1905: 9).

Cârullah'ın eğitim açısından çok önemli bir fikri de, özellikle ahlâkın olgunlaşması ve ahlâkî davranışların oluşmasını eğitim için en önemli hedef olarak belirlemesidir. Ona göre bunun gerçekleşmesi, ancak İslâm'ın temel dinamikleri referans alınarak ve islâmî bir terminoloji ile mümkündür (Doğan 2002: 133).

Cârullah, yaşadığı dönemde Müslümanların ihtiyaç duydukları her alandaki okulları açma imkânı bulamasalar da, kendileri dışındaki diğer insanların okullarından istifade edebileceklerini; ancak ilk fırsatta bir yandan ilk mekteplerin çoğaltılması, diğer yandan mevcut medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini savunur. Ona göre eğer bu medreselerin ıslahı mümkün olur ve birçok ilmi öğrenmeye hazır hale gelirse, tahsili kolay, sonuç almaya da yakın olursa; işte o zaman dışarıdan hiçbir müdahale Müslümanları etkileyemez (Cârullah 1905: 9).

Mûsâ Cârullah, medreselerin ıslahı için ilk ve en kolay yapılabilir şeyin, müfredâtın yani okutulmakta olan kitapların başka faydalı kitaplarla değiştirilmesi olduğunu söyler (Cârullah 1905: 10; Cârullah 1997: 40). Ona göre din eğitimi veren medreselerde, sadece üst sınıflar için Nahiv'de İbnü'l-Hâcib'in (646/1249) *el-Kâfiye*'si⁴, Fıkıh'ta da Burhânüddîn el-Merginânî'nin (593/1197) *el-Hidâye*'si⁵ dışında bütün kitaplar değiştirilmelidir. Çünkü Cârullah'a göre, İslâm âlimlerinin dinî ilim ve islâmî yöntem alanında, ihtiyaca cevap verecek kitapları mevcuttur. Sadece eğitim açısından bir düzenleme yapmak ve araştırma ve denemelerden

⁴ İbnü'l-Hâcib'in, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını özetleyen Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserinden yararlanarak yazdığı ve Osmanlı medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulan meşhur nahiv kitabıdır. *el-Kâfiye* "isimler", "filler" ve "harfler" şeklinde üç ana başlıktan oluşmaktadır. Bkz. Kılıç, Hulusi."el-Kâfiye", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: 2001, XXIV/153-154.

⁵ "Hanefî fikhının en tanınmış ve muteber metinlerinden biri olup müellifin, Kudûrî'ye ait *el-Muhtasar* ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu's-Sagîr*'inde mevcut meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı *Bidayetü'l-Mübtedâ* adlı eserinin şerhidir". Bkz. Kallek, Cengiz."el-Hidâye", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: 1998, XVII/471.

sonra kitapları belirleyip tercih etmek gerekir. Ancak Cârullah bunun çok zor bir iş olduğunu, özellikle de Fıkıh ve Hadis ilimlerinde bu zorluğun daha da artacağını, çünkü bu iki ilimde anlayış farklılıklarının çok fazla olduğunu belirtir.

Ona göre ümmetin en önemli sorumluluklarından biri, din eğitimi veren medreselerde Ebû Muhammed Kasım eş-Şâtıbî'nin (590/1193) *el-Kasîd*⁶ ve İbnü'l-Cezerî'nin (833/1429) *et-Tayyibe'si*⁷ ölçüsünde *kırâat vecihleri* ile *mushaf-ların yazılması ilminin* öğretilmesidir. Çünkü içinde bulunduğumuz ve bizi iki dünya saadetine ve rahatlığına eriştirecek olan dinimiz İslâm'ın aslının Kur'ân olduğunu; akli ve şer'i kesinlikte yapmamız gereken işlerden birinin de Kur'ân'a yönelmek ve Kur'ân'la ilgili bütün ilimlere gereken özeni göstermek olduğunu söyler.

Cârullah, taklit körlüğünde donup kalmanın haram olduğunu, dinimizin evhâm belâsından temizlenmesi gerektiğini, bunun için dinî alanda ancak maslahat ve delillerle çalışılması gerektiğini söyler. "Âlimlerimize saygı gösterip haklarını verimiz, ancak illâ da onlardan bir büyüğün sözüne dayanmak zorunda değiliz" diyerek önceki âlimleri referans göstermenin bir erdem olduğunu, ancak bunun normatif bir kural olamayacağını anlatmak ister (Cârullah 1905: 10; Cârullah 1975: 25-26).

Cârullah'ın din eğitimi ile ilgili görüşlerinde zamanının "ihyâcı" hareketlerinin izleri görülmektedir. Bilindiği gibi modernite karşısında İslâm dünyasının fikrî tepkilerinden biri de, dinin temel kaynaklarına yani Kur'ân ve Sünnet'e dönüp geleneğin eleştirisini öneren ve "köktenci ıslahatçılık" ya da "ihyâcılık" olarak adlandırılan düşünce akımıdır⁸.

Öyle görülüyor ki, Cârullah bir kurum olarak eğitimin bireysel, toplumsal, ekonomik ve siyasal işlevlerinden⁹ hareketle; bütün bir toplumun maddî-manevî kalkınmasının temelini eğitim ile atılabileceği şeklinde, günümüzde de kabul görmeye devam eden anlayışı benimsemektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Mûsâ Cârullah, çağının pek çok Müslüman mütefekkeri gibi, İslâm medeniyetinin en önemli gerileme nedenlerinden biri olarak eğitim sisteminin bozul-

* Cârullah'ın "el-Kasîd" adı ile zikrettiği bu eser, kendisinin yayına hazırladığı ve Kazan'da 1908'de bastırıldığı Şâtıbî'nin *Resmü'l-Mesâhif* adlı eserinin şerhi *Şerhu Akileti Etrâbi'l-Kasâid fi esnâ'l-Makasid* olsa gerektir. Adı geçen şerhle ilgili bilgi için bkz. Görmez 1994: 200.

* Cârullah, İbnü'l-Cezerî'nin meşhur eseri *Tayyibetün-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr* adlı meşhur eserine bir şerh yazmış ve Orenburg'ta 1908'de bastırılmıştır. Adı geçen şerhle ilgili bilgi için bkz. Görmez 1994: 200.

* Batı'nın "meydan okumasına" karşılık gelişen düşünce akımları ve ihyâcılık konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. s. Nasr, Hüseyin. Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi. (Çev. Şahabeddin Yalçın). İstanbul: İz Yayınları, 1995: 168-184; Aydın, Mehmet. İçer Kritik Bakış. (Haz. Mehmet Gündem). İstanbul: İyiyadam Yayınları, 1999: 229-259.

* Eğitimin söz konusu işlevleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Fidan, Nurettin ve Erden, Münire. Eğitim Giriş, Ankara: Meteksan Yayınları, 1994: 55-63.

masını göstermekte, bu durumun çözümüne yönelik ilk çare olarak da eğitim sisteminin ıslah edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bir reformist olarak nitelendirilmese de, ıslah ve tecdit hareketlerinin yanında yer alan Cârullah, taklit ve ezbere dayalı, hayattan kopuk, çağının problemlerinden çok, geçmişin sofistike meseleleri ile ilgilenen eğitim sistemine karşı çıkmıştır. Sözde dinî gerekçelerle medreselerde pozitif bilimlerin terk edilmesinin, dini ve dinî düşüncüyü zayıflattığını belirtmiştir. İslâm dünyasındaki eğitim sisteminin çağın ürettiği bilgiyi takip etmek bir yana, bu bilgiden habersiz olduğunu dile getirmiştir.

Cârullah, dinin dünya ve âhiret mutluluğunu temin amacına uygun olarak, eğitimde maslahatların doğru bir şekilde belirlenmesi; buna göre eğitimin insanların farklı eğilim ve kabiliyetlerini dikkate alarak, onları faydalı olana yönlendirip zararlı olandan uzaklaştırması esasına dayanması gerektiğini söyler. Ona göre eğitim bir taraftan bireysel eğilim ve yetenekleri, diğer taraftan toplumsal ihtiyaçları göz önünde bulundurmalıdır ki, bu konu hâlâ eğitimin en temel yaklaşımlarından birini oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda eğitimde üç aşamanın bulunduğunu belirten Cârullah'a göre, ilk aşamada çocuğa okuma-yazma, temel din, fen ve sosyal bilimler öğretilmeli, ikinci aşamada sanat, üçüncü aşamada da siyâset eğitimi verilmelidir.

Eğitimin toplumsal ihtiyaçlara göre yeniden yapılandırılması gerektiğini ifade eden Cârullah'ın, bugünkü tabirle ana sınıftan üniversiteye kadar önerdiği model, liseden başlayarak meslekî eğitim temeline dayanır.

Cârullah, din eğitiminde de, dinin temel referanslarına dönerek, Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde, hurâfe ve bid'atlerden uzak, geleneğin eleştiriye tâbi tutularak müfredâtının yeniden oluşturulduğu bir yapılanmaya gidilmesi gerektiğini söyler. Zira ona göre ümmet, taklit ve tefekkür tembelliğinden ancak bu şekilde kurtulabilecektir.

Sonuç olarak Cârullah'ın bir eğitimbilimci olmadığı, bu makalede ele aldığımız risalesini öğrencilik yıllarında kaleme aldığı, kendi döneminde bilinen ve telaffuz edilen fikirleri derlediği deneme türünde bir eser olduğu, eğitim konusunda yeni ve orijinal bir bakış açısı getirmediği; ancak bu konuda zamanının mütefekkirleri arasında yaygın olan fikirleri günümüze taşımak gibi bir değeri olduğu ve eserin bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği söylenilebilir.

Buna göre onun eğitim görüşlerini, -eleştiri süzgecinden geçirilmek kaydıyla- geleneğin ve modernliğin sentezi, meslekî eğitime önem verilmesi, kız çocuklarının eğitimi, bugün Bilim Sanat Merkezleri'nde yetenekli çocuklara verilen özel eğitimi önermesi; din eğitiminde de zamanının ilhyâcı hareketlerinin tesiriyle temel referanslara dönüşü esas alan yaklaşımı benimsediği şeklinde özetlemek mümkündür. Öte yandan Cârullah'ın çocuğun eğitiminde ön gördüğü *üç aşama*nın, modern dönemde geliştirilen çocuğun "gelişim dönemleri" ve "öğrenme kuramları" açısından karşılaştırma yapılabilecek durumda olmadığı, zira Cârul-

lah'ın bir eğitim uzmanı sıfatını taşımadığı, dolayısıyla söz konusu görüşlerinin tartışılabilir olduğu söylenilebilir. Ayrıca ilk, orta ve yükseköğretim şeklinde öngördüğü modelin de kendi zamanı açısından yeni bir fikir olmadığı söylenilebilir.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Yahya. "Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri". Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 1991.
- ALTIN, Hamza. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13:1 (2008): 271-283.
- ATAY, Hüseyin. "1914'te Medrese Düzeni". İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi. [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi], 5 (1982): 23-54.
- AYDIN, Mehmet. İçerik Bakış. (Haz. Mehmet Gündem). İstanbul: İyihad Yayınları, 1999.
- BALABAN, Mustafa Rahmi. "Musa Carullah, 1875-1949; Hayatı, Felsefesinden Birkaç Çizgi, Eserleri". İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1/1-4 (1953): 173-178.
- BEYHAKİ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (458/1065). Şuabu'l-İman. Bombay: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit. Eğitime Giriş. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları, 1998.
- BODUR, Hüsnü Ezber; "Orta Asya'da Ceditçilik Hareketi ve Modern Dini Düşünce Üzerindeki Etkisi", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu/International Symposium on the Contribution of Turkish World to Islam, 31 Mayıs -1 Haziran 2007, 2007.*
- CÂRULLAH, Mûsâ. Büyük Mevzûlarda Ufak Fikirler. (Haz. Musa Bilgiz). Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2011.
- _____. Edebiyât-ı Arabiye ilâ Ulûm-i İslâmiye. Kazan: yyy, ty.
- _____. İslâmın Elifbâ'sı. (Haz. İbrahim Maraş ve Seyfettin Erşahin). Seba Yay., Ankara, 1997.
- _____. el-Lüzûmiyât. (Ebu'l-Ulâ El-Maarrî Tercümesi). Kazan, yyy, 1907.
- _____. Şeriatin Esasları. Petrograd: yyy, 1917.
- _____. Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif. Petersburg: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1905.
- _____. Uzun Günlerde Oruç. (Sad. Yusuf Uralgiray). Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975.
- DOĞAN, Recai. "Musa Carullah'ın Maarif ve Usûl-i Cedid Hakkındaki Görüşü". Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- FİDAN, Nurettin ve Erden, Münire. Eğitime Giriş. Ankara: Meteksan Yayınları, 1994.
- GÖRMEZ, Mehmet. Musa Carullah Bigiyef. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- GÜNGÖR, Erol; "Çarlık Döneminde Türkistan'da Fikir Akımları", (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniv., SBE, Bişkek, 2008.
- KALLEK, Cengiz. "El-Hidâye", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), XVII, İstanbul: 1998.
- KANLIDERE, Ahmet. Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- _____. "Mûsâ Cârullah", TDV İslâm Ansiklopedisi DİA, XXXI, İstanbul: 2006.
- KESKİOĞLU, Osman. "Mûsâ Cârullah (1875-1949) Hayatı, Görüşleri Ve Eserleri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII (1964): 63-73.
- KUZU, Nurhan. "Osmanlı'dan Modern Türkiye'ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet Din İlişkilerine Bakışı Hüseyin Kâzım Kadri Ve Musa Cârullah Bigiyef Örneği". (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 2005.
- KILIÇ, Hulusi. "El-Kâfiye", TDV İslâm Ansiklopedisi DİA, XXIV, İstanbul: 2001.
- MARAŞ, İbrahim; "İdil Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu/International Symposium on the Contribution of Turkish World to Islam, 31 Mayıs -1 Haziran 2007, 2007.*
- NASR, S. Hüseyin. Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi. (Çev. Şahabeddin Yalçın). İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- ÖZ, Nuri. "İslâm Düşüncesinin Yenileştirilmesi Bağlamında Mustafa Sabri İle Musa Carullah Bigi'nin Karşılaştırılması". (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2007.